

УДК 347.551

## КОНДИКЦІЯ: ГЕРМАНСЬКА МОДЕЛЬ

Свєнєія ВАШТАРЕВА,

здобувач кафедри цивільного права № 1  
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

### АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено дослідженню правової регламентації зобов'язань із безпідставного збагачення (кондикційні зобов'язання) за законодавством Німеччини. Автор виявляє істотні риси, що відрізняють германську модель регулювання кондикції від французької моделі. Визначено систематику кондикційних зобов'язань у цивільному кодексі Німеччини. Доведено, що головними особливостями германської моделі є наявність генерального кондикційного позову; допустимість конкуренції кондикційного та деліктного позовів; неможливість пред'явлення кондикційного позову у разі так званого «опосередкованого збагачення».

**Ключові слова:** кондикція, безпідставне збагачення, несправедливе збагачення, недоговірні зобов'язання.

### CONDUCTIO: GERMAN MODEL

Yevheniia VASHTAREVA,

Applicant at the Department of Civil Law No. 1  
of Yaroslav Mudryi National Law University

### SUMMARY

The article is devoted to the analysis of legal regulation of obligations arising out of unjust enrichment (which are also known as *condictio* obligations) in German law. The author figures out essential features that allow to distinguish German model of regulation of *condictio* obligations from French one. The system of *condictio* obligations in BGB is defined. It is argued that the main peculiarities of German *condictio* model are as follows: existence of general *condictio* action; admission of the choice of cause of action (as far as *condictio* and tort are concerned); infeasibility of bringing a *condictio* action in case of so called intermediated enrichment.

**Key words:** *condictio*, unjust enrichment, unjustified enrichment, non-contractual obligations.

**Постановка проблеми.** Законодавства зарубіжних держав по-різному регламентують кондикційні зобов'язання, що знаходить свій вияв навіть у термінологічних відмінностях. Так, терміносполуки *«l'enrichissement injustifié»* та *«ungerechtfertigte Bereicherung»*, що використовуються у Франції та Німеччині відповідно, перекладаються як «безпідставне збагачення». В англо-американському праві паралельно із поняттям *«unjustified enrichment»* («безпідставне збагачення») використовується також терміносполука *«unjust enrichment»*, котра в перекладі українською означає «несправедливе збагачення». Це пов'язано з історичною традицією та існуванням в англо-американській правовій системі так званого «права справедливості». У системі англо-американського права синонімом до двох зазначених терміносполук використовується також поняття реституції (*restitution*).

Проте законодавче регулювання кондикційних зобов'язань у країнах континентального права теж не відрізняється єдністю підходів. Традиційно виокремлюються дві моделі кондикції: французька (романська) та німецька (германська). Вони істотно відрізняються одна від одної та грають роль взірцевих моделей, на основі яких формується законодавче регулювання кондикції в інших країнах.

**Актуальність теми дослідження** зумовлена тим, що германська модель правового регулювання кондикції має значний вплив на законотворення в багатьох інших країнах Європи. Цивільний кодекс Німеччини (*Bürgerliches Gesetzbuch*. Далі – BGB) від самого моменту його створення здобув авторитет джерела, написаного ученими й для учених, через що його нерідко критикували. Проте складна юридична лексика, властива цьому Кодексу, покликана точно й виважено передати зміст правових понять, прин-

ципів та юридичних норм. Тому дослідження досвіду регламентації кондикційних зобов'язань за цивільним законодавством Німеччини видається дієвим методом пізнання сутності відповідного правового інституту і визначення шляхів подальшого вдосконалення національного права.

**Стан дослідження.** В українській цивілістиці останніх років проблематиці кондикційних зобов'язань було присвячено роботи таких учених, як І.Е. Берестова, І.В. Венедіктова, І.М. Гончаров, В.М. Ігнатенко, Б.П. Карнаух, Г.В. Пучкова та ін. Серед зазначених авторів особливу увагу компаративному аспекту проблеми приділяє І.В. Гончаров, чия дисертація, захищена у 2016 році, має назву «Цивільно-правові зобов'язання, що виникають унаслідок безпідставного збагачення (порівняльно-правове дослідження за законодавством України та країнами Європейського Союзу)».

**Мета і завдання статті** – визначити структурні та стилістичні особливості правового регулювання кондикційних зобов'язань за законодавством Німеччини.

**Виклад основного матеріалу.** На відміну від конструкції субсидіарного кондикційного позову у Франції, німецьке законодавство закріплює конструкцію генерального кондикційного позову. Норми щодо безпідставного збагачення містяться у главі 26 «Безпідставне збагачення» (*Ungerechtfertigte Bereicherung*) розділу 8 «Окремі види зобов'язань» (*Einzelne Schuldverhältnisse*) книги II BGB. Так, відповідно до ст. 812 BGB, особа, яка отримує дещо внаслідок надання, вчиненого іншою особою, або інакшим чином за рахунок останньої без правових підстав, зобов'язана повернути отримане. Цей обов'язок виникає також тоді, коли правові підстави зникають або коли результат, на досягнення якого було спрямовано надання відповідно до

змісту правочину, не настає. Наданням також вважається визнання наявності або відсутності зобов'язання.

У німецькій доктрині виокремлюють два виді кондикційних зобов'язань: кондикції з надання (*durch die Leistung*) та кондикції з інших причин (*in sonstige Weise*) [1, с. 25; 2, с. 166]. Зазначений поділ має вагомe значення, оскільки дає змогу краще зрозуміти логіку законодавця та особливості застосування правил кондикції до окремих її видів.

Слід зазначити, що термін «надання» розуміється в німецькому праві досить широко. Так, цим терміном охоплюється грошовий платіж; передання права власності на майно; вручення розписки, боргового документа або векселя; надання різноманітних послуг, якщо це зменшує витрати набувача, які він мав понести; звільнення однієї особи за рахунок іншої від обов'язку, який вона мала б виконати щодо третьої особи [3, с. 288]; отримання суб'єктивного права (зокрема секундарного); покращення рангу права (наприклад, заставного); отримання правової позиції публічного права (наприклад, запис у реєстрі); отримання володіння; гудвіл; клієнтела; отримання членства в товаристві; отримання страхування покриття; відмова від спадщини та від отримання страхової компенсації; нездійснення опціону; усунення негативного впливу сусідньої земельної ділянки тощо [4, с. 25–29].

У науковій літературі «надання» визначають збільшенням майна іншої особи, яке здійснюється надавачем свідомо й цілеспрямовано задля досягнення певної мети. Таким чином, у разі кондикції з надання, враховуючи той факт, що сама по собі наявність «надання» уже означає збагачення за рахунок іншого, ключовою умовою стає відсутність «правових підстав», яка встановлюється за рахунок відповіді на запитання про те, чи була досягнута мета надання (якщо ні, то надання відбулося без правових підстав) [1, с. 26]. Таким чином, головна проблема в контексті кондикції з надання зводиться до встановлення факту відсутності каузи. Коли ж йдеться про кондикції з інших причин, то питання про каузу (мету) взагалі не ставиться, адже в таких випадках немає цілеспрямованої дії («надання»), через що не потрібно й говорити про мету [1, с. 26].

Класичний поділ кондикцій із надання впливає зі ст. 812 BGB та наслідіє римську традицію [5]. Серед кондикцій із надання розрізняють: а) ті, що не мали правової підстави від самого початку (*condictio indebiti*); б) ті, правова підстава яких перестала існувати в подальшому (*condictio ob causam finitam*); в) внаслідок недосягнення мети, заради якої надання мало місце (*condictio causa data causa non secuta*); г) внаслідок порушення отримувачем приписів закону або публічного порядку (*condictio ob turpem vel iniustam causam*) [6, с. 120–121].

Серед кондикцій із надання на окрему увагу заслуговує та, що виникає у разі визнання недійсним договору, на основі якого відбулося надання. Ця кондикція тісно пов'язана з притаманним німецькому праву принципом абстрактності (*Abstraktionsprinzip*). Відповідно до цього принципу, дійсність розпорядчого правочину (традиції) не залежить від дійсності зобов'язального правочину, що породив обов'язок передання права власності [7, с. 91–92]. Тобто недійсність зобов'язального правочину не тягне за собою недійсність правочину розпорядчого, вчиненого на його виконання. Наприклад, визнання недійсним правочину купівлі-продажу не тягне за собою автоматичне визнання недійсним розпорядчого правочину щодо передання права власності на річ. Тому особа, якій передано річ, стає власником, а тому класична модель віндакації не застосовується, а застосовується кондикція. По-іншому така ж ситуація була б вирішена у Франції, де принцип абстрактності не діє, тому (у разі визнання зобов'язального договору недійсним) особа, яка передала річ (на виконання цього до-

говору), залишається власником і може вимагати свою річ шляхом віндакації.

На відміну від французького законодавства, BGB не допускає можливості позовів з опосередкованого збагачення через принцип «прямої дії передання майна» (*Unmittelbarkeit der Vermögensverschiebung*) [3, с. 291]. У законодавстві не міститься прямого посилання на безпосередність збагачення (як необхідну умову кондикційного зобов'язання), проте така позиція домінує як у доктрині, так і в судовій практиці. У літературі наголошується, що вислів «за рахунок іншого» у ст. 812 BGB використаний не лише для того, щоб наголосити, що позивач має збідніти, але й щоб підкреслити, що перехід цінностей від нього до відповідача відбувся «безпосередньо». «Безпосередність» пояснюється тим фактом, що одна й та сама подія має спричинити як збагачення, так і зuboження, тобто перехід цінностей не повинен мати місце через майно третіх осіб, через окремий правочин (*Rechtsgeschäft*) із третьою особою [8, с. 616]. Однак зазначене правило застосовне лише до випадків платного передання майна третім особам; якщо ж збагатила особа безоплатно передала майно третій особі, то остання зобов'язана повернути майно потерпілому, а із первісно збагатилої особи такий обов'язок знімається (ст. 822 BGB).

Незважаючи на відсутність структурного поділу норм BGB на норми, що застосовні до всіх видів кондикцій та виключно до кондикції з надання, такий поділ впливає безпосередньо зі змісту окремих статей.

Так, ст. ст. 814, 815 BGB, що виключають можливість застосування кондикції, є застосовними лише до кондикції з надання. У цьому контексті принципове значення має помилка потерпілого, адже у ст. 814 BGB зазначається, що кондикція з надання виключається, якщо особа, яка здійснила надання, знала про відсутність у неї обов'язку вчиняти таке надання. У такому разі підкреслюється те, що умовою кондикції з надання є наявність помилки потерпілого. Зазначена регламентація впливає на розподіл обов'язку доказування, адже в Німеччині відповідач має довести, що позивач знав про відсутність у нього зобов'язання на момент здійснення надання [1, с. 21]. Крім того, повернення отриманого в результаті надання виключається у таких випадках: а) якщо особа здійснила надання через моральний борг або з міркувань пристойності (ст. 814 BGB); б) якщо результат, на досягнення якого було спрямовано надання, був нездійсненним від самого початку; в) якщо особа недобросовісно протидіяла настанню результату, на досягнення якого було спрямоване надання (ст. 815 BGB). Із самого тексту означених статей цілком однозначно слідує, що такі винятки можуть мати місце лише в кондикції із надання. Зазначене дозволяє провести паралель між дихотомією кондикційних зобов'язань у Німеччині (кондикція з надання і кондикція з інших причин), та поділом, що існує у Франції (кондикція зі сплати неналежного і загальна кондикція). При цьому для німецької кондикції з надання і французької кондикції зі сплати неналежного обов'язковою умовою є помилка потерпілого; тоді як для решти видів кондикції помилка значення не має.

Кондикції з інших причин у Німеччині розподіляються на:

- а) *Eingriffskondiktion* – кондикції із посягання;
- б) *Rückgriffskondiktion* – кондикції, що виникають внаслідок повернення чужого боргу;
- в) *Verwendungskondiktion* – кондикції, що виникають у випадках витрачання коштів на чужу нерухомість без належного уповноваження [1, с. 25].

Найбільш розповсюдженим видом кондикцій з інших причин є кондикції з посягання, що виникають у разі використання або отримання вигоди з чужої речі (або права)

без дозволу власника речі або володільця права [3, с. 292]. Для застосування такого виду кондикції не має значення наявність або відсутність вини набувача. Законодавством також передбачені спеціальні правила у разі передання майна третім особам. Якщо неуправнена особа розпорядилася предметом і це рішення залишається чинним для особи управненої, то неуправнений відчужувач зобов'язаний повернути управненій особі все, що він отримав у результаті цього відчуження. Якщо розпорядження є безвідплатним, то такий обов'язок покладається на особу, яка безпосередньо отримала вигоду в результаті такого розпорядження. Якщо виконання провадиться на користь неуправненої особи і залишається чинним щодо особи управненої, тоді неуправнена особа зобов'язана повернути отримане внаслідок виконання (ст. 816 BGB). Зазначена стаття схожа на ст. 822 BGB, проте вони різняться сферою свого застосування, адже у ситуаціях, передбачених у ст. 822 BGB, йдеться про випадки кондикції з надання, коли особа розпорядилася майном, що знаходилося у неї на відповідній правовій підставі, проте у випадках, передбачених ст. 816 BGB, йдеться про кондикції з посягання, коли особа не мала титулу щодо розпорядження. Наприклад, ст. 822 BGB могла б бути застосована тоді, коли *Б* подарував *В* велосипед, який був придбаний у *А*, проте в подальшому договір купівлі-продажу було визнано недійсним. Ст. 816 BGB могла б бути застосована тоді, коли *А* надав *Б* велосипед у користування, а *Б* подарував його *В*.

Обсяг того, що підлягає поверненню, чітко визначений у законодавстві для всіх видів кондикцій. По-перше, обов'язок повернення розповсюджується на отримані доходи, а також на те, що набувач здобув на основі отриманого права або компенсацією за знищення, пошкодження або втрату отриманого об'єкта. По-друге, якщо повернення неможливе через якість отриманих вигод або якщо набувач не може здійснити повернення з інших підстав, то він зобов'язаний компенсувати його вартість. По-третє, зобов'язання здійснити повернення або компенсувати вартість виключається тоді, коли набувач більше не є таким, що збагатився (ст. 818 BGB).

Ще однією особливістю германської моделі кондикції є допустимість конкуренції позовів, зумовлена тим, що, на відміну від Франції, тут не діє принцип субсидіарності кондикції. Наприклад, за законодавством Німеччини у разі вчинення правопорушення особа має право пред'явити як деліктний, так і кондикційний позов, обравши найбільш вигідний для неї засіб правового захисту (див. ст. 852 BGB) [8, с. 618].

**Висновки.** Таким чином, основними рисами, що притаманні германській моделі кондикційних зобов'язань, є

такі: 1) наявність конструкції генерального кондикційного позову; 2) розподіл кондикційних зобов'язань на кондикції із надання та кондикції з інших причин (із подальшою диверсифікацією останніх); 3) допустимість конкуренції кондикційного позову з іншими позовами (зумовлена відсутністю правила про субсидіарність кондикції); 4) неможливість пред'явлення позову до третіх осіб, що опосередковано збагатилися, як у випадку кондикції із надання; 5) покладення на відповідача тягаря доказування відсутності помилки у разі кондикції із надання; 6) неможливість пред'явлення кондикційного позову тоді, коли отримувач уже не є таким, що збагатився.

#### Список використаної літератури:

1. Zimmermann R., Plessis J. Basic Features of the German Law of Unjustified Enrichment. *Restitution Law Review*. 1994. № 2. pp. 14–43;
2. Жилин Ф. Системный подход к «несправедливому» и «неосновательному» обогащению. *Вестник экономического правосудия Российской Федерации*. 2016. № 12. С. 142–176.
3. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное право-ведение в сфере частного права: в 2-х тт. Москва: Междунар. Отношения, 1998. Т. 2: Договор. Неосновательное обогащение. Деликт. 512 с.
4. Dannemann G. The German Law of Unjustified Enrichment and Restitution. A Comparative Introduction. New York: Oxford University Press, 2009. 250 p.
5. Карнаух Б. Безпідставне збагачення у праві Давнього Риму. *Проблеми законності*. 2017. № 138. С. 17–28.
6. Медикус Д. Отдельные виды обязательств в Германском гражданском уложении. *Проблемы гражданского и предпринимательского права Германии*. Москва: БЕК, 2001. С. 75–160.
7. Шапп Я. Система германского гражданского права / пер. с нем. С. В. Королева. Москва: Международные отношения, 2006. 360 с.
8. Barry Nicholas, Unjustified Enrichment in the Civil Law and Louisiana Law. *Tul. L. Rev.* 1962. № 4. pp. 605–646.

#### ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРА

**Ваштарева Євгенія Анатоліївна** – здобувач кафедри цивільного права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

#### INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

**Vashtareva Yevheniia Anatoliivna** – Applicant at the Department of Civil Law No. 1 of Yaroslav Mudryi National Law University

vashtareva.ea@gmail.com